

Az irodalom ereje

Hogyan változtatja meg a művészet a világot

Kiskoromtól kezdve szerettem volna író lenni. Hatévesen kezdtem naplót vezetni, nem sokkal később pedig elkezdtem saját történeteket írni. De annak ellenére, hogy két országban: Finn- és Észtországban, és két párhuzamos valóságban: Nyugat-Európában és a Szovjetunióban nőttem fel, az, hogy Észtország történelméről írok, meg sem fordult a fejemben 2001-ig, amikor elkezdtem írni első regényemet, a *Sztálin teheneit*. Addig minden, ami Észtországgal kapcsolatos, leírhatatlannak tűnt számomra, már csak azért is, mert Észtország szó szerint nem szerepelt a térképen – hiszen hivatalosan a Szovjetunió része volt, a Szovjetunióról pedig soha nem írtam le egyetlen sort sem, kivéve azokat a finnországi iskolai fogalmazásokat, melyekben akkurátusan ragaszkodtam a finn tankönyvekben szereplő ismeretekhez. Minden más lehetetlennek tűnt. Semmit nem lehetett feljegyezni. Mindent meg kellett jegyezni.

A szovjet rendszer azon alapult, hogy az emberek megtanultak nem beszélni a hatalom számára kellemetlen dolgokról, míg végül már eszükbe sem jutott megkérdőjelezni annak működését, hiszen nem volt összehasonlítási alapjuk. Hiányzott az a valóság, amelyben ezekről a dolgokról írni lehetett volna. Még mindig emlékszem a pillanatra, amikor először láttam leírva a „*munkatábor*” szót. Még mindig jól emlékszem rá, mert csak akkor fogtam fel, hogy ezekről a dolgokról írni is lehet. Hogy érdemes írni. Kell írni. És hogy vannak, akik már írtak is ezekről. Hogy a gulág-irodalom már létező műfaj. Mintha egész addigi életemben egy olyan televíziót bámultam volna, amelynek életlen a képe. Alexander Solzsenyicin eufemizmust nem ismerő nyelvezete azonban hirtelen kitisztította a képet, a hóesés pedig soha többé nem tért vissza, hogy elhomályosítsa.

Észtország ekkorra már újra független állammá vált. Ekkor kezdődött a még ma is tartó dekolonizációs folyamat, a szovjet megszállás felszámolása, melynek konkrét lépései közé tartozott például a megszálló katonai csapatok kivonása, a tulajdon visszaszolgáltatása az első köztársaság idején fennálló viszonyoknak megfelelően, a földosztás, és a társadalom, de főleg a jogrendszer visszaállítása az Észtország kettős megszállását megelőző állapotba. A nemzeti emlékezetet újra kellett építeni: új alapot kellett teremteni a kutatások és a történetírás számára. Visszaemlékezéseket kellett gyűjteni és archiválni, a csak szóban élő történeteket pedig fel kellett jegyezni. A könyvek újra összegyűjtötték a megszállás idején megsemmisített nemzeti emlékeket, és írott formába öntötték azokat a történeteket, amelyekben az emberek végre valahára magukra ismerhettek. Újra felépítették

OKSANEN, Sofi
Tisztogatás
(Pap Éva ford.)
Scolar, 2011

Sztálin tehenei
(Pap Éva ford.)
Scolar, 2011

Baby Jane
(Bába Laura ford.)
Scolar, 2012

Mikor eltűntek a galambok
(Bába Laura ford.)
Scolar, 2014

az ország történelmét oly módon, hogy az immár összhangban legyen az itt élők saját tapasztalataival. Az események új megnevezéseket kaptak, amelyek immár kifejezték azt, amit az észtek emberek valóban átéltek. A szovjetrendszer eufemizmusaival és mellébeszélésével le kellett számolni, helyükre olyan szavak léptek, mint a megszállás, megszálló hatalom, elnyomás és deportálás.

Gyermekkoromban a munkatáborok és a többi, megszállással és megtorlással kapcsolatos dolog megnevezésére én is azokat a kifejezéseket használtam, mint mindenki más. Ahogy megtanultam észtil beszélni, én is megtanultam ezeket a kifejezéseket: például, hogy *elment az erdei testvérekhez, visszajött, nem jött vissza, elvitték Szibériába*, vagy egyszerűen csak – *elvitték*. Azt is megtanultam, hogy ezeket az eufemizmusokat Észtországon kívül nem érdemes használni, mert a kívülállók legnagyobb része számára a jelentésük nem világos. Kivételt csak azok képeztek, akik személyesen is érintettek voltak: a Karjalából kitelepített finnek és leszármazottaik, vagy

a háborús húsdaráló által egyéb módon érintettek. De a Szovjetunió határain kívül szinte teljesen lehetetlen volt kapcsolatba kerülni a titkos nyelv ismerőivel. A nyugat tele volt besúgókkal, az észtek származásúakat, illetve a „nagy hazát” elhagyó, emigráns észteket a Szovjetunió határain kívül is szigorúan megfigyelték. Ha valaki „nem megfelelő” véleményt hangoztatott, akkor azt kockáztatta, hogy többé nem léphet be a Szovjetunióba, ahol a rokonai élnek, pedig a beutazáshoz szükséges engedélyek megszerzése így is egy egész évet igénylő, vesződséges feladat volt. Állandó volt a fenyegetés, hogy az ember többé nem térhet vissza a szülőföldjére, nem találkozhat a rokonaival, a levelei soha nem érkeznek meg a címzetthez, a telefonjait pedig nem kapcsolják.

Az említett eufemizmusok éppoly hétköznapiak voltak számomra, mint bármely más, a gyermekkorom világához tartozó szó. Természetes volt, hogy a rokonságunkból vagy szüleink ismeretségi köréből egyesek „ismeretlen helyre távoztak”, az „erdőbe mentek”, vagy ott meghaltak,

hogy „elvittek őket Szibériába”. Persze olyanok is voltak, akik „beadták a derekukat” a szovjet rendszernek, nehogy őket is elvigyék a „hideg országba”. Ugyanilyen hétköznapi dolog volt olyan levelet írni, melyben a valódi jelentést csak a sorok közül lehetett kiolvasni. Így beszélünk a telefonbeszélgetések során is, és általában midig, ha „négy fal között” voltunk. Ez a kódrendszer Észtországban annyira általánossá és egyetemessé vált, hogy az egyéb megnevezések léte szinte homályba veszett. Észtország függetlensége és szabadsága olyan távoli délibábnak tűnt, melyről csak nagyon kevesek mertek egyáltalán ábrándozni is, de azt, hogy milyen lenne egy szabad ország hétköznapijait élni, még a legbátrabbak sem merték elképzelni sem. Éppen ezért senkinek még csak eszébe sem jutott olyan sajtót követelni, melynek legfőbb feladata a tájékoztatás, vagy éppen az, hogy a saját élményeiről úgy írjon, hogy nevén nevezi a dolgokat, például használja azt a szót: deportálás. Munkatábor. Kínzás. Akasztás. Cenzúra – a Szovjetunióban hivatalosan ilyen sem létezett, mert „szerkesztői megjegyzésnek” álcázták. A cenzúra és a sajtó feladata az volt, hogy megakadályozza a valódi alternatívák megjelenését és a hatalmon lévő rendszer megkérdőjelezését. Az eredmény egy alternatív valóság lett. Ennek szótárából sok olyan kifejezés hiányzott, amely alapvető hatással volt az emberek életére és hétköznapijaira, azt viszont szabályozta, hogy miről szabad beszélni, és hogyan. A személyes és a hivatalos emlékezet közti hézagot szűkíteni kellett, és ez arra kényszerítette az embereket, hogy többrétegű személyiséget, kettős-identitást alakítsanak ki magukban.

Észtország vizuális emlékeztetése

Miközben igyekeztem pontos kifejezéseket találni a régi eufemizmusok helyett, apró mozaikokból elkezdtem összeállítani Észtország vizuális történelmét is. Pontos emlékszem a pillanatra, amikor először láttam fényképeket az első Észti Köztársaság jelentős közéleti eseményeiről; és arra is, amikor egy antikváriumban először bukkantam egy halom ebből a korból származó női magazinra. (1918. febr. 24-én Észtország kikiáltotta függetlenségét. Ezután függetlenségi bábort vívott mind Szovjet-Oroszországgal, mind a balti-német erők ellen. A bábortban sikerült megvédenie határait. 1920. febr. 2-án Tartuban aláírták a békeszerződést Szovjet-Oroszországgal. Ennek értelmében Észtország 22 évre biztosította függetlenségét. 1940. jún. 17-én azonban az észti kormány feltétel nélkül lemondott, mert a Vörös Hadsereg addigra a Molotov-Ribbentrop paktum következtében megszállta Észtországot.) Ezekből a képekből döbbszemtem rá, hogy abban az időben Észtország ugyanolyan nyugati ország volt, mint Finnország, vagy akár Svédország. Másrészt ez azért is emlékezetes pillanat volt, mert ahhoz voltam szokva, hogy csak egyetlen női magazin, a Szovjet Nő létezik, mely persze a hatalom hivatalos doktrínáit szajkózza.

A szovjet megszállást követően a legtöbb észti családi fotóalbumból egész oldalnyi képek tűntek el, az albumok hiányosak lettek, mert az új hatalom idején nagyon sok téma, például az első Észti Köztársaság ábrázolása is tabuá vált. Az archívumokat és az Észti Köztársaság történelméről szóló anyagokat elzárták

a nagyközönség és a nyilvánosság elől – a fényképek és a festmények is az elzárt anyag részét képezték. A helyzet hasonló volt a többi szovjet államban is. A totalitárius rendszer tényleg képes kitörölni még a nemzet vizuális emlékeztetést is.

Az egész társadalom vizuális emlékeinek lecserélése fontos részét képezte a szovjetizálásnak, az amerikai filmekért annyira rajongó Sztálin pedig jól értette a képi ábrázolás erejét. Emlékszem a megdöbbenésre, melyet akkor éreztem, amikor először láttam az 1920-as évek hétköznapi utcai életét ábrázoló fényképeket. Azelőtt fel sem tűnt a hiányuk – ami nincs, az csak ritkán hiányzik. Csak akkor értettem meg, hogy a fejem tele van más országok századfordulós világának képeivel, pedig ezeket nem családi albumokban, hanem más forrásokban: tankönyvekben, filmekben, művészeti albumokban, múzeumokban, újságokban láttam. Vagyis olyan nyilvános történetárakban, melyek segítségével az emberek többsége felépíti a képét a világról, és benne a saját helyéről.

Saját Észtország-képemet tehát kénytelen voltam teljesen más források alapján felépíteni. Az elképzelésem Észtország történelméről részben úgy alakult ki, hogy utólag magam is jártam bizonyos helyszíneken, részben pedig szóbeli elbeszélések alapján. Vagy azon kevés kép alapján, melyek mégis megmaradtak az átválogatott családi albumokban: egy-egy esküvői fénykép, konfirmációs képek, politikai szempontból érdektelen portrék alapján. És nem a híradó vagy a filmek képei alapján, mert azokról mindenki tudta, hogy hazugság. A képek egy része azokból a nehezen elérhető, politikailag érdektelen témákat tárgyaló könyvekből maradt meg az emlékezetemben, melyek például a középkori Észtországról szóltak. Erről a témáról ugyanis még a Szovjetunióban is kiadtak könyveket. Minden egyes észti nyelven írt könyv nagyon keresett portéka volt, kivéve a kommunista tankönyveket. Így azokból az észti nyelvű könyvekből, melyeket nem itatott át teljesen a szocialista propaganda, sosem volt elég példány a könyvesboltokban, azokat csak kapcsolatokon keresztül lehetett beszerezni. Ilyen népszerű könyvek voltak például az észti természettel foglalkozó művek. Ezek tartották fenn a nemzeti identitást, és közvetett módon az ellenállást jelentették: már az észti nyelvű könyvekkel teli könyvespolc is egyfajta ellenállás volt, még ha azok a könyvek csak az észti természetről szóltak is.

A függetlenség újbóli kivívása idején az Első Észti Köztársaságot bemutató könyvek és kiállítások szerves részét képezték a szovjet idők okozta vizuális emlékeztetvesztésből való kilábalásnak. Ezeknek a könyveknek és kiállításoknak a képei azt mutatták, hogy akkoriban a modernizáció szépen haladt előre, a vidéki boltok polcai roskadoztak, az emberek pedig autóversenyekre, vidéki kúriákba és újonnan épült gyárakba látogattak. Voltak találmányok, európai hangulat, divat. Fejlődés.

A szovjet propagandának ezeket a képeket már csak azért is ki kellett törölnie az emberek emlékezetéből, mert a sztálini propaganda egyik legfontosabb eleme a felszabadítás volt: a Szovjetunió fényt és felszabadulást hozott a kulákok és a faszimus elnyomásában sínylődő Baltikumra. Mivel azonban Észtországban már a szovjet megszállás előtt is nagy volt az írástudók aránya és magas

szintű az iskolázottság, az észteknek tehát volt saját nyelven írott kultúrájuk, az a propagandaszöveg, miszerint Sztálin elhozta az írástudást, a helyiek számára nevelésgesen hatott.

A felszabadítás és a fény meséje már korábbról is ismerős volt. Amikor a nyugati gyarmatosítók új területeket tettek birodalmuk részévé, megteremtették annak történetét, hogy a „sötét” Afrikába ők hozták el az európai civilizációt, a kultúrát és a fényt. A hódítók a fehér ember biológiai felsőbbrendűségének bizonyításához az orvostudományt is segítségül hívták. Hasonló módon használta fel a Szovjetunió az osztályöntudatot: a munkások állama természetesen erkölcsileg magasabb szinten áll, mint a kapzsi polgárság, buta parasztság, meg a babonákban hívó egyház irányította Észtország és annak polgári művészei.

Megtalálni a megfelelő nyelvet

Ugyanabban az időben, amikor magamban kezdem megalkotni Észtország vizuális történelmét, és igyekeztem kilépni az eufemizmusok uralta világból, azaz a kétezres évek elején, észrevettem, hogy Finnországban az én korosztályom már nem is emlékszik a Szovjetunióra, vagy ha igen, akkor az nagyon is távoli múltnak, lezárt történetnek tűnik számukra. Olyasminek, aminek már semmi köze nincs a jelenhez, és főképp a jövőhöz. Pedig odaát Észtországban még éppen csak ekkorra, nagy nehézségek árán kezdtünk valódi szavakat használva beszélni a múltról, én magam pedig határtalanul boldog voltam minden egyes könyv láttán, melyben az első köztársaság idejéből származó képeket is találtam. Mivel Finnországban az én korosztályomnak már nem volt élő kapcsolata a szovjet uralom korszakával, ezek a témák nagyon fontossá váltak számomra.

Minden, amit azelőtt csak jól megjegyezni lehetett, de nem lehetett lejegyezni, most hirtelen olyasmivé alakult, amit fel is kell jegyezni, és meg kell teremteni hozzá a megfelelő nyelvet. Bár azokban az országokban, melyekben az eufemisztikus szovjet nyelvezet uralkodott, az ilyen tapasztalatok leírására már létrejött a sorok közötti narráció hagyománya, nyugaton ez az elbeszélés mód nem volt értelmezhető.

Ezidőtájt Oroszország politikai helyzete is feszültebbé vált, a 90-es évek szabadabb légköre eltűnt. Pedig a Szovjetunió összeomlása után az egész világ kezdett egy kicsit másnak tűnni, mint a vasfüggöny idején. Amikor Vlagyimir Putyin lett az elnök, Oroszország újra alkalmazni kezdte a történelméből ismerős módszereket a politikában és a szomszédos országokkal való viszony alakítása során. Mi Európában azt képzeltük, hogy ennek a hatalmas diktatúrának az összeomlása majd felszabadítja az embereket, az egész világot, és hogy mindezt csakis jó dolgok követhetik majd, hogy akár egyetlen nap alatt minden ország demokratikussá válhat. Azt hittük, a vasfüggöny leomlása azt jelenti, hogy a függöny mögötti oldalon minden tiszta lappal indulhat, hogy ezt a tiszta lapot aztán Nyugat-Európához hasonlatossá színezzük majd. És hogy ez a tiszta lap szeretné is, hogy Nyugat-Európához hasonlatossá színezzék.

Mi itt azt képzeltük, hogy például az egyenjogúság ugyanazt fogja jelenteni a vasfüggöny mögött

elő emberek számára, mint amit nekünk jelent, de a szovjet propaganda sajnos már úgy megfertőzte az emancipáció szó jelentését, hogy az a vasfüggöny mögött élőknek valami egészen mást jelentett: olyasmit, amihez az egyszerű embereknek semmi köze. A szónak tehát már eleve rossz íze volt.

Mi itt azt képzeltük, hogy a sajtószabadság most már ott is ugyanazt fogja jelenteni, mint nekünk, akiknek már hosszú tapasztalatunk van a demokrácia és a szólásszabadság működéséről.

Azt is feltételeztük, hogy ott is hasonló dolgokra vágnak az emberek, mint itt nálunk. Egyenjogúságra, az emberi jogok tiszteletben tartására, szólásszabadságra, olyan értelemben, ahogy azt nyugaton értjük, pedig a megszállt országokban nem vágytak másra, csak szabadságra, ami a mi számunkra annyira hétköznapi dolog volt, hogy nem is értettük, milyen is lehetett olyan életet élni, melyben az emberek legnagyobb vágya a pontosabban meg nem határozott szabadság. Olyan életet, melyben olyasmire vágyunk, aminek jelentését nem is ismerjük pontosan.

Ezekben az években vált világossá számomra, hogy Észtország közelmúltbeli történelméről kell írnom, és hogy most azonnal, nem később. Részen azért is gondoltam így, mert ahogy minden a Szovjetunió által megszállt ország történelmét, úgy Észtországot is annyira eltorzították a megszállás idején, hogy annak már szinte semmi köze nem volt a lakosság tényleges tapasztalataihoz, és mert Nyugat-Európában is többnyire még mindig eszerint a szovjet narratíva szerint beszéltek és gondolkodtak ezekről az országokról – ötven hosszú év alatt a Szovjetunió eltörölte Észtország és a többi megszállt ország emlékeit, és egyben letörölte ezeket az országokat és a hangjukat a világ térképéről. A szovjet időkben a finn történelemkönyveket is leellenőrizték Moszkvában. A szovjet cenzúra és propagandagépezet a saját határain túlra is kiterjesztette hatalmát, éppen ezért volt olyan fontos, hogy még sok-sok olyan történet jusson el az emberekhez, mint például Joseph Conrad *A sötétség mélyén* című regénye a kongóiakhoz.

A vasfüggöny leomlása nem szüntette meg a szakadékot Kelet- és Nyugat-Európa között. A második világháború nyugaton ötven évvel korábban ért véget, mint Kelet-Európában és a Baltikumban, ahol ez csak a Szovjetunió összeomlásával következett be igazán.

A felek más nyelvet beszéltek. Egy olyan országban, melynek nyelvében a szolgaság vagy a jobbágság szó közelebb áll a szabadsághoz, mint az egyenjogúság, a szólásszabadság vagy az emberi jogok, nem ugyanazt a nyelvet beszéltek, mint azokban az országokban, ahol az utóbbi értékek fontossága megkérdőjelezhetetlen és nyilvánvaló.

Saját észtországi családom számára az egyik legfontosabb családi történet az, amelyik arról szól, hogy a családnak hogyan vívta ki a szabadságát több száz évvel ezelőtt. Pontosabban arról, hogyan szabadult fel a jobbágsorból. Ez a történet egyben Nyugat-Észtország történeti kincsestárának is részét képezi, mivel a magát a jobbágságból pénzrel megváltó ősapám története ismert és népszerű volt az egész országban, kerékkeresztes sírmeleke pedig fontos régészeti emlék – a térségben

fennmaradt ritka kerékkeresztek egyike. A kereszten ez áll: Sidt-Kodt-Matz, és halálának éve, 1621. Szarzsák-Maty története tehát sok hasonló történethez hasonlóan, évszázadokon keresztül fennmaradt: annak története volt, hogy egy jobbágy hogyan vásárolta meg a saját szabadságát még a jobbágyrendszer hivatalos felszámolása előtt.

Ugyanezt a retorikát sokat használták például a médiában is Észtország újbóli függetlenné válása idején. Újra és újra: Észtország felszabadult a szolgasorból, kivívta szabadságát.

De a hasonló kifejezések nem ugyanilyen időszerűek minden országban. Finnország például szintén nem túl régóta független állam, de még ha annak idején elvittek is néhány finnt jobbágnak Oroszországba, Finnországban soha nem volt jobbágság, ezért aztán a szolgaságról szóló történetek sem élnek olyan elevenen az emberek emlékezetében. Az egyéni történetekben egyáltalán nem szerepelnek már, Helsinkiben pedig nincs Szabadság tér. Ezzel szemben Észtország 1918-ban háborúban vívta ki a függetlenségét, melyet észtil szabadságharcnak (*Vabadussoda*) nevezünk, Tallinn egyik legfontosabb terét pedig Szabadság térnek (*Vabaduse väljak*) hívják. 2009-ben itt állították fel a szabadságharc emlékművét, a *Függetlenségi emlékművet* is, mely egy kivilágított fehér kereszt. Észtország időjárás honlapján ennek a keresztnek a valósidejű képe mutatja, hogy az adott pillanatban Tallinnban milyen idő van.

A tér déli oldalán áll egy másik emlékmű is, a Leonhard Lapin tervezte Szabadságóra (*Vabaduse kell*), illetve itt, a tér szélén található a Wabadus, azaz Szabadság Kávéház is, mely utolsó regényemnek, a *Mikor eltűntek a galambok*nak is az egyik fontos helyszíne.

A tér neve az éppen regnáló hatalomnak megfelelően változott: Széna térből Pétervár tér, majd a szovjet időkben Győzelem tér lett. A tér nevével együtt változott a Wabadus Kávéház neve is. Regényemben az 1930-as években még mint Kultas Kávéház szerepel – ekkoriban a tulajdonosa nevét viselte –, az 1960-as években pedig Moszkva Kávéházként, melyben vanília Moszkva-papucsot szolgálnak fel.

Míg a felszabadulás és a győzelem szavak a szovjet retorika részét képezték, a szabadságról való beszéd mindig is az észt retorika része volt. A *Mikor eltűntek a galambok* cselekményét szerettem volna mindenképpen egy szimbolikus jelentőségű helyszínre, a mai Szabadság térre (*Vabaduse väljak*) helyezni. A regény vége felé, az 1960-as években egyetemisták körében mozgunk. A diákok a Moszkva Kávéházban szervezik meg a novemberi diákelvonulást, és azt a György-éji felkeléshez, az 1343-1345-as lázadáshoz hasonlítják, melynek során az észt nép szintén hódítók ellen kelt fel, akkor éppen a németek és a dánok ellen. Az észteteket a megelőző évszázadban kényszerítették jobbágsorba. A jobbágságot hivatalosan csak 1816-ban törölték el, a nemesség földtulajdonlái jogát pedig csak 1868-ban. A hasonlatot, amelyet a regényemben szereplő diákok használnak, a cselekmény alapjául szolgáló valós események résztvevői is használták. A kérdéses diákelvonulás is valóban megtörtént, vezetőit a valószínűleg is letartóztatták, csakúgy, mint a regényben.

Ez a szolgasorról szóló tematika az akkori észt irodalomban is megjelenik, többek között például Jaan Kross műveiben. Abban az időben, amikor Észtország helyzetéről és szovjet megszállásáról nem lehetett nyíltan beszélni, Kross is az irodalomban jól ismert módszert használta: történelmi regényeket írt, melyek az észt jobbágság idején játszódtak. A hasonlatai pedig egyértelműen a szovjet idők utaltak.

Nem szűnt meg a Kelet-Nyugat szakadék

A finnek vagy a svédek számára a szolgaság és a szabadság szavak egész más dolgokat idéznek fel. Marginálisan esetleg felötlnek bennük az emberkereskedelem, leginkább viszont talán a nyugati imperializmusra, az ültetvényekre, az amerikai polgárháborúra gondolnak. Pedig ugyanezek a szavak a Baltikum országainak sorsára is ráillenek: a Szovjetunió valójában kizsákmányoló imperialista hatalom volt, amely elvette a meghódított országok természeti kincseit és munkaerejét.

Az *Uusi Suomina* (azaz az Új Finnországnak) adott interjújában 2008. 03. 20-án Észtország köztársasági elnöke, Toomas Hendrik Ilves a kolonizáció témájával foglalkozott. Mikor Nyugat-Európában az imperializmusról beszélnek, azt gondolják, hogy ez a fogalom általában csak a Nyugat, leginkább pedig az Egyesült Államok kapcsán értelmezhető. A Szovjetuniót nem szoktuk kapcsolatba hozni vele magunkban. Ilves szerint ennek oka a tudatlanság, a szégyen és a büntudat. Kijelenti: „Nyugat-Európában a legtöbb ember élvezte a nyugati jólét előnyeit, és szemet hunyt afölött, mi történik Észtországban és Kelet-Európában. Emberség ellenes büntettek, az emberi jogok megsértése az egész térségben. Nem tettek semmit ellene, inkább belementek a játékba, örültek az olcsó NDK-s utazásnak.” Így aztán a Nyugat büntudata csak a nyugati gyarmatosításra terjed ki – ezek az események pedig már elég távoliak, a bennük résztvevő emberek már nincsenek életben.

A dekolonizációs folyamat lassúságán felháborodunk, ha Afrikáról, vagy más, a Nyugat által meghódított országról beszélünk. Arra a történetre, hogyan „szabadították fel” a fehérek Afrikát a „sötétség alól”, manapság általában már úgy gondolunk, mint fedőszövegre, mellyel Afrika kolonizációját igazolták, nem úgy, mintha megfelelt volna a valóságnak. Ezzel szemben azt, hogy a Szovjetunió „felszabadította” a Baltikumot a nácik és más diktatúrák, meg ki tudja még mi alól – ezt a történetet nem tekintjük egyértelműen csak fedőszövegnek, a Baltikum meghódításának igazolására kitalált mesének, ahogy a megszállás felszámolásának lélektani oldalát sem tartjuk túlságosan lassúnak. Pedig a dekolonizáció nemcsak a konkrét társadalmi rendszer megváltoztatását jelenti, hanem az értékrendszer, az etika és a morál megváltozását is, és néhány korábbi keleti blokkbeli országban ezek a folyamatok mostanában más irányba indultak el, mint azt a 90-es években gondoltuk.

A kelet-európai országok dekolonizációs folyamatának következményeiről nem beszélünk a híradásokban, illetve nem is a kolonizáció kontextusában beszélünk ezekről az országokról. Ehhez ugyanis előbb be kellene ismerni, hogy ezeknek

az országoknak az esetében is kolonizálás volt az, ami történt. Oroszországot pedig nem szívesen vádoljuk imperializmussal. Afrika nyugati hatalmak által történt gyarmatosítása kapcsán szívesen emlegetjük a fehér ember felelősségét, ám Kelet-Európa sorsa miatt sem Európát, sem Oroszországot nem terheli felelősség. Kelet-Európa közelmúltbeli történetének ilyesféle átértékelése már csak azért sem volna Oroszország inyére, mert a megszállás és kolonizálás beismerése esetleg felvetné a háborús jóvátétel vagy gazdasági segély fizetésének szükségességét, azaz egy olyan kötelezettséget, amelynek a nyugati imperialista elődök eleget tettek saját volt gyarmataikkal szemben. Ilyesmire Oroszország mint a Szovjetunió jogutódja soha nem lenne hajlandó.

Mindezek természetesen nehezítik mind a múlt feldolgozását, mind a Kelet- és Nyugat-Európa közti törésvonal felszámolását. Nyugat-Európából nézve az a buzgalom, amellyel Oroszország még mindig igyekszik beavatkozni a korábban megszállt és függőségben tartott országok ügyeibe, távolinak és nehezen érthetőnek tűnik. Az utóbbi tíz évben Oroszország a korábbi ideológiákat felelevenítő propagandakampányokkal próbál meg lépni képzelt ellenségeivel szemben. Megkapták a magukét a Balti államok, de például Grúzia, vagy akár Finnország is. Finnországban a múlt év őszén sokan megütköztek azon, hogy az orosz közmédiában – melyet teljes egészében Moszkva felügyel – az orosz anyákat arra intették, semmiképp sem ajánlatos Finnországba utazniuk, mert a turistaút során esetleg elveszíthetik gyermeküket, ezek az orosz gyerekek pedig finnországi gyűjtőtáborokba kerülnek. Egy ilyen kampány számunkra teljesen érthetetlennek tűnik, de Oroszországban mindez bevett gyakorlat. Ahhoz, hogy mi is megértsük ennek a logikáját, ismernünk kellene az orosz propaganda történetét. Amíg nem ismerjük a múltat, nem ismerhetjük meg a jövőt sem.

Oroszország többek közt úgy avatkozik be a korábban tőle való függőségben tartott országok belügyeibe, hogy az előbb említett módon mutatja be például a finn szociális rendszert. Az orosz történeti bizottság – melynek természetesen egyetlen történész tagja sincsen – egyik legfontosabb feladata, hogy megvédje a „nagy honvédő háború” emlékét a gyalázkodóktól. Ha valaki, aki a bizottság által történelemgyalázónak ítélt írást tett közé, utóbb Oroszország területére lépne, jogilag megvan a lehetőség arra, hogy letartóztassák. Hasonló dolog elképzelhetetlen lenne például Németországban. Mindenki felháborodna azon, ha Németország kijelentené, hogy készek letartóztatni azokat a kutatókat, akik Németország szerepét a második világháborúban negatívan ítélik meg. Persze a háborúban Németország volt a vesztes fél. De nem ez az egyetlen különbség. Hanem az is, hogy Németországban a diktatúrát, népiirtást és a vesztes háborút a múlt nagyarányú feldolgozása követte: archívumokat nyitottak meg, bírósági eljárásokat folytattak le, a náci Németország rémtetteit pedig határozottan elítélték. A náci jelképeket kriminalizálták: ez is hozzájárult ahhoz, hogy Hitler alakja, a horogkereszt és a nácizmussal kapcsolatos számos más kép és fogalom a gonosz világszerte ismert szimbólumává váljék.

Ezzel szemben a jelenlegi orosz politika a Szovjetunió rehabilitálására törekszik, és igyekszik megakadályozni, hogy a szovjet múlt és a hozzá kapcsolódó dolgok Németországhoz hasonlóan a gonosz szimbólumává váljanak. Ez a magyarázata többek közt az olyan propaganda-akcióknak is, mint amelyben azt állították az orosz közvéleménynek, hogy Finnországban gyűjtőtáborba viszik az orosz gyerekeket. Ha bármi mást is lehet gyűjtőtábornak vagy népiirtásnak nevezni, akkor a szibériai munkatáborok, a Gulág borzalmi elhomályosulnak, a szovjet múlt pedig mindjárt nem tűnik olyan borzasztónak.

Ami mást jelent Keleten és Nyugaton

Túl a töméntelen erőszakon, a 20. század történetében az is figyelemre méltó, hogy mennyire megkésve kezdtünk el szembesülni a népiirtásokkal, arról nem is beszélve, hogy milyen sokáig tartott, amíg ezeket a bűnöket elítéltük. A megannyi rémtett közül, mint Lenin és Sztálin emberiség ellen elkövetett bűnei, a náci holokauszt, a kínai és a kambodzsai népiirtások, valójában egyedül a náci által elkövetett borzalmakat tártuk fel igazán, és ismertük meg részletesen. A nürnbergi perekhez hasonló nagyszabású bírósági eljárásokra soha többé nem került sor.

Ami a Gulágot illeti, az nem illik bele a Nyugat trauma-fogalmába: nem hasonlít semmihez, amiről a Nyugat tényleges tapasztalattal rendelkezik, a kutatásához és megismeréséhez pedig nincs elég eszközünk. Ráadásul ennek a történetnek soha nem került valódi pont a végére: a Szovjetunió jogutódja, Oroszország nem érdekelt a kutatásban, hiszen Sztálin rehabilitálása következtében Sztálin újra Oroszország egyik legnagyobb nemzeti hőisévé vált. Az így kialakult légkör nagyon megnehezíti a múlt feltárását és a kutatók munkáját: egy rövid, szabadabb időszak után az orosz archívumok újra bezárultak, Észtországban pedig hiába is rebesgetnek holmi, a határaikon túli forrásanyagokról, melyekben többek között például a KGB észtországi működéséről is szó esik. Oroszországban az emberi jogokat még mindig nem tartják tiszteletben, a nem természetes halállal meghalt újságírók száma pedig döbbenetesen magas. A nemzetközi civil szervezeteknek Oroszországban „külföldi ügynökként” kell regisztrálniuk magukat, ami szintén jól példázza a szovjet retorika újbóli használatba vételét és legitimizációját. Az orosz szövetségi biztonsági szolgálat, az FSB (Federalnaja Szlužba Bezopasznoszty Roszszijszkoy Federaciji), a KGB által kitaposott utat követi, a kételkedőket pedig ugyanolyan módszerekkel üldözik, mint korábban. KGB-s (vagy FSB-s) múlttal államelnökké, polgármesterré, gyermekjogi szakemberré, a társadalom megbecsült tagjává, sőt, akár még szexszimbólummá is válhat valaki. A nyugati jogfelfogás szerint elképzelhetetlen volna, hogy egy emberiség ellenes bűnöket takarító szervezet volt tagjai ilyen pályát fussanak be.

Miközben más országokban végre valahára képpé váltunk rá, hogy eufemizmusok nélkül szóljunk ezekről a dolgokról, Oroszországban ugyanaz esett meg az emberi jogokról való beszéddel, mint ami Észtországban történt a függetlenségről való beszéddel a szovjet megszállás idején.

Befeketítik és gyanús színben tüntetik fel: például ügynököknek titulálják a nemzetközi szervezetek munkatársait, vagy gyűjtőtábornak neveznek egy intézményt, amelynek valójában semmi köze ahhoz. Ez a folyamat nem csak az ország határain kívül élő üldözötteket érinti negatívan, hanem valójában Oroszország saját állampolgárait is, akik közül szintén elég sokan váltak a szovjet elnyomás áldozatává. A szavak jelentésének elhomályosítása, illetve a saját érdekek szerinti elferdítése olyan politika, amely már korábban is működött: eltérli a figyelmet arról, hogy Oroszország nem tartja tiszteletben az emberi jogokat, a saját polgárait pedig arra ösztönzi, hogy azt gondolják, Oroszországnak ellenségei vannak; így már háborús fenyegetettségre hivatkozni sem tűnik túlzásnak, ugyanakkor elfedi mindazt, ami valójában történik. Mindenekelőtt azonban a párbeszédet teszi lehetetlenné, hiszen keleten és nyugaton ugyanazok a szavak teljesen mást jelentenek. Ez vonatkozik a múltrol folytatott párbeszédre is: a bűnösség kérdése homályba vész, a bűntudat szégyene pedig feledésbe merül.

Hangot adni az egyéni sorsoknak

A Szovjetunióban az eufemizmus beszédmódja volt a norma – még a terrort használó fél retorikájában is. Az olyan egyértelmű kifejezések, mint például megöl, meggyilkol, kínoz, üldöz vagy zsarol, nem jelentek meg. Ehelyett az embereket likvidálták, a hazafiatalan vagy osztályidegen elemek eltávolításra kerültek a társadalomból, és a hatóságok megelőző intézkedéseket fogantatosítottak. A más-ként gondolkodás szovjetellenes, illegális cselekedet volt. A bőven használt eufemizmusoknak és passzív szerkezeteknek a biztonsági szervek belső nyelvhasználatában is megvolt a maguk feladata: a felelősség kibécsítésével és elkenésével védte a rémtettek elkövetőit. Magát a rendszert is arctalanná tették. Mégis mindig és mindenhol jelen voltak. A célpontok dehumanizálása megkönnyítette a kényszerintézkedéseket, mert az ember természeténél fogva irtózik a hozzá hasonlók megölésétől. Ezért olyan fontos a diktatúrák számára az áldozatok bestializálása, a képzelt vagy valóságos ellenség lealacsonyítása egy ember alatti szintre. Ezért vitték az embereket marhavagonokban a Gulágra, és ezért számolták meg őket. Ezért temették őket jeltelen sírokba egy névtelen helyen – hisz ők nem is emberek voltak, így a rokonaiknak sem volt semmi joguk nyilvánosan meggyászolni őket. Tártyak vagy számok iránt nem érzünk irgalmat vagy együttérzést. Nincs hangjuk.

Mikor eltűntek a galambok című regényem részben azért is született meg, mert szerettem volna emberi arcot adni ennek az arctalan és lélektelen állambiztonsági gépezetnek. Mindig is tudtuk, hogy megfigyelnek bennünket, de azt nem tudtuk, hogy kik azok. Ők mindent tudtak rólunk, mi pedig semmit nem tudtunk róluk. Bár a múlt feltárása során nagyon fontos hangot adni az áldozatoknak, a rémtettek elkövetőinek hangját és arcát sem szabad elfeledni. Mert ezzel járulhatunk hozzá ahhoz, hogy a jövőben ne történjenek meg hasonló emberiség elleni bűntettek, hiszen az üzenet világos: az emberiség ellenes bűntetteket és azok elkövetőit nem feledjük el! A megelőzés

nagyon is időszerű feladat: a világban számos népirtás történt a második világháború óta, még itt, Európában is. Még mindig tűnnek el emberek. A mi ajtónk előtt is.

A vasfüggöny mögötti valóság megértése ugyancsak időszerű téma: ugyanis míg mi nyugaton arra vártunk, hogy a korábbi keleti blokk országai demokratikussá váljanak, és úgy lelkesedjenek az egyenjogúság, az emberi jogok és szólásszabadság eszméi iránt, ahogy azt mi képzeljük, sok ország társadalmi fejlődése éppen az ellenkező irányba indult el.

Észre sem vettük például az antiszemitizmus hirtelen megerősödését a Baltikumban és a kelet-európai országokban, melyek persze legszívesebben már nem is Kelet-Európához, hanem a jobban csengő Közép-Európához sorolják magukat – a magyarok kivételével, akik a maguk részéről talán leginkább a hun törzsekhez szeretnének tartozni. Nem Oroszország az egyetlen állam, amely múltjának törmelékeiből egy szebben fénylő identitást szeretne fabrikálni magának, és lakosainak nemzeti identitástudatát olyan eszközökkel szeretné megerősíteni, amelyekből nem feltétlenül csak jó származik. Nem Oroszország az egyetlen állam, amelynek elege van a megalázott, rovott múltú vesztes szerepéből, melynek polgárait külföldön gyakran csupa bűnözőknek és prostituáltaknak tekintik. Nem Oroszország az egyetlen állam, melynek elege van ebből az örökös „lesajnál” szerepből, és amely szeretne végre a polgárai számára okot adni a nemzeti büszkeségre. Az ilyen államok a büszkeségre való okokat rendre a múltban igyekeznek megtalálni, ami Oroszország esetében a szovjet múlt felmagasztalását jelenti. Új és új emberiség ellenes büntettek és népiirtások sorakoznak az ajtónk előtt, és folyamatosan történnek jelenleg is, a küszöbünkön egy kissé távolabb.

A népiirtásokhoz és emberiség ellenes büntettekhez vezető folyamatok jobb megértése révén

legalább megpróbálhatnánk megakadályozni ezeket. Az irodalom kiválóan alkalmas erre a célra, annál is inkább, mert a napi realpolitika számára mindez sokszor túl nehéznek bizonyul. Magyarország közelmúltbeli történelmét vizsgálva meg lehet találni az okot az ország antiszemita légkörére. Románia legújabbkori történelméről írva pedig választ találhatunk arra a kérdésre, hogy miért utálják annyira a kóbor kutyákat Bukarestben, és hogy miért van minden európai országban olyan sok román szexmunkás. Míg a híradókban ezek a személyek csak anonim román prostituáltként, vagyis csak mint „idegenek” szerepelnek, addig egy könyvben, vagy más formában bemutatott történetben olyan emberekké válnak, akiknek neve is van. Akiknek a sorsával olyasvalaki is azonosulni tud, aki történetesen nem román szexmunkás. Aki pedig azonosul, az akaratlanul is tördölni kezd a másikkal – és többé nem fogja azzal elintézni az ügyet, hogy nyilván minden román szexmunkás szabad elhatározásából „úzi az ipart”.

Számokkal vagy tárgyakkal az ember lelkileg képtelen együttérezni, mivel ezeknek nincs hangjuk. A számok, amelyek a híradásokban a katasztrófák és egyéb borzalmak pusztításainak mértékét fejezik ki, szomorúan hangzanak ugyan, de nem lehet velük azonosulni; a túl sok ilyen hír pedig fásulttá és közönyösebbé tesz. A kutatások objektív hangvétele sem az egyént helyezi előtérbe. A főcímekben szereplő országokkal nehéz azonosulni, mert túl megfoghatatlanok. Ezzel szemben a könyvek és a filmek egyéni sorsokat tárnak elénk, hozzájuk hasonló emberek történeteit. Éppen emiatt nincs erősebb fegyver a történeteknél: egyetlen ember történetének megismerésén keresztül az olvasó nagyon távolinak tűnő dolgokkal tud azonosulni, és egyetlen ember története is elég lehet ahhoz, hogy akár egy nagyon távoli dolog is nagyon közelivé váljék. Az ilyen azonosulási élmények pedig előre meggátolhatják például a rasszizmus kialakulását: mivel az embernek megvan az a tulajdonsága, hogy a hozzá hasonlókat nem akarja megölni. Megölni inkább csak másokat, alacsonyabb rendűeket, ellenségeket akarunk. Egy azonosulás-élmény után azt, akivel azonosultunk, már nehezebb másnak látni.

A tárgyakkal és a számokkal tehát nincs hangjuk. Az anonimitásnak sincs. A stereotípiáknak sincs. De az irodalmi hősöknek van, és ezért, elmentben a tárgyakkal és a számokkal, az irodalmi alakokkal együtt lehet érezni. Éppen ezért az egyéni történetek, az egyéni sorsoknak adott hang a diktatúrák, az üldözök és az emberiség elleni büntettek elkövetőinek a lehető legnagyobb ellenségei. Mert nemcsak megkérdőjelezzik a rémtettek jogosságát, és nemcsak a szépen kifényesített felszín kapargatják, hanem gerincet is adnak és nyilvános történetet azoknak, akiket megfosztottak emberi értékeiktől. Ezáltal visszaadják emberségüket.

PANKA ZSÓKA FORDÍTÁSA

Elhangzott a Svéd Akadémia Nordic Book Prize átvételekor Stockholmban 2013-ban

Rami Saari

Én

*Nem az út, az utazás vagyok
mely a balál balkonjától
az ismeretlen tájig vezet.*

*Nem az igazi Krisztus
nem is a próféta átka.*

*A soba nem balkuló
dal szövege vagyok.*

*Az vagyok én, aki kiált
aki üvöltve az utcát járja.*

*Kukoricaliszt íze a számban
és sűrű magyar köd előttem.*

Családfa

*Nagyapám 1937-ben hagyta el Lengyelországot,
menekült a gonosz lovasai előtt.*

*Apám 1946-ban hagyta el Romániát,
menekült a báború és a hideg előtt.*

*Anyám 1961-ben hagyta el Argentínát,
menekült a nagy szerelem előtt.*

*Velem pedig 1982-ben elhagyatták Petab
Tikvát,*

*hogy utána éljek Finnországban,
Görögországban, Magyarországon;
hogy ballgassak hóban, rázkódjak
földrengéssel*

*s vitessem magam a Duma vizével a pokol
barakkjai felé.*

*Valami megelőzte mindezt, de
túl késő tisztázni, hogyan is történt.*

*Az okok ismerete
és az indítékok megértése után is
folytatódik az eszeveszett utazás.
Így szól az ítélet:*

*meneküljek a tagadás
következményeivel való szembenézés előtt,
tudjam, egyszer megváltoznak a rendszerek
és a badseregek,*

*de a szó örökre megmarad,
marad a szép utáni vágyakozásban,
feloldódik az út emlékében.*

*És nem lesz fiam, Káimnak nem születik fia.
Sém sarja név nélkül bolyong a világban,
és a teste az otthona.*

A határon

A köölajarak emelkedtek

eddig is, és még emelkednek ezután is.

Voltak gondjaid

eddig is, és még lesznek ezután is. Olykor

látsz egy-egy pillangót,

súrolja lábaid épp,

és lelkesen ébredsz,

aztán átlagos a folytatás.

Mikor már úgy nézett ki, minden rendben lesz,

nem lesz több

forró övezet, akkor megint búcsút vettünk

a békétől

útban a front felé.

PÁVAI PATAK MÁRTA FORDÍTÁSA

